

עורכת: ד"ר מירה צורף עורך משנה: עומר עינב

כרך 4, גיליון מס' 2, 23 בפברואר 2014

"המפה האחרת" – גאו-פוליטיקה חדשה במזרח התיכון

פרופ' עוזי רבי

הטלטלה שפקדה את המזרח התיכון בשלוש השנים האחרונות יצרה זעזועים מבניים ושינתה ללא הכר את פני האזור. לצד מהפכים פוליטיים-חברתיים במדינות שונות, מתחולל שינוי דרמטי במערכים הגאו-פוליטיים של האזור. גם אם לא ניתן לשרטט מפה מדויקת להתמצאות בנתיבות המזרח-התיכון בשנים הבאות, הרי שהשלכותיו המתמשכות של "האביב הערבי" מבהירות כי הבנות ודפוסי פעולה שהיו בבחינת "נכסי צאן ברזל" במאה ה-20 אינן תקפות עוד בהבנת התשבץ המזרח תיכוני.

במאמרם "מצב האומה" (חאל אל-אמה) 2012-2013, קובעים החוקרים המצרים אחמד יוסף אחמד ונפין מסעד כי המזרח התיכון ניצב על ספה של מציאות חדשה, ובלשונם, "סייקס-פיקו חדש" (סייקס פיקו ג'דיד).¹ ואכן, המציאות המזרח תיכונית במרחביה השונים – ובפרט בטהרן – הפורה – כמו קוראת ל"עיון מחודש" בהסכם סייקס-פיקו, ששרטט בסרגל מערבי שרירותי את פניו של המזרח התיכון לאחר מלחמת העולם הראשונה.

מלחמת האזרחים בסוריה היא ללא ספק מרכיב מרכזי בתמונה הגאופוליטית המשתנה. מלחמה עדתית אכזרית פילחה את הארץ למרחבי שליטה שונים, ובהעדר יכולת הכרעה אף לא לאחד מהצדדים הניצים – כוחות המשטר ומחנה המורדים המפולג – הפך המרחב הסורי לזירת דמים וארץ הפקר, המספקת למאבק האיתנים בין הסונה לשיעה תשתית מעשית ורעיונית מוצקה. סימניו של המאבק ניכרים לאורך "הסהר הפורה" - ממבואות המפרץ הפרסי ועד לאגן המזרחי של הים התיכון.

הדי האסון ההומניטארי בסוריה ומאות אלפי הפליטים החוצים את קווי הגבול לירדן וללבנון מהווים גורם נוסף בערעור היציבות הפנימית של מדינות אלה ואיום מתמיד של גלישת הלחימה

¹ אחמד יוסף אחמד ונפין מסעד, "האל אל-אמה, 2012-2013", אל-מסתקבל אל-ערבי, 414 (אוגוסט, 2013).

לשטחן. מעורבותו של החזבאללה במלחמת האזרחים בסוריה (אל-קוציר, יוני 2013) סחפה את לבנון למערבולת הסורית. קרבות רחוב בטריפולי שבלבנון ופיגועי נקם כנגד מפקדות החזבאללה בדרומה של בירות, טשטשו את קווי התפר של הגבול הסורי-לבנוני והכתיבו למאבק נופך דתי-עדתי. מחול החרבות בין הסונה לשיעה מתעצם גם בשל נוכחותם הגוברת של ארגוני הג'יהאד הסלפי החודרים לשטחי הפקר ונוגסים בנתחים טריטוריאליים. "המדונה האסלאמית של עיראק והלבאנטי" (אל-דולה אל-אסלאמיה פי אל-עראק ואל-שאם), ארגון שמתבסס במערבה של עיראק ומבקש לצרף שלוחה מקבילה בסוריה, הנו דוגמה מובהקת לכך. הלחימה המתמשכת במחוז אל-אנבאר הסוני בעיראק וקריאתם המהדהדת של מנהיגים סונים למרי אזרחי כנגד ממשלתו השיעית של אל-מאלכי מעידים גם הם כי בחבל הסהר הפורה – עיראק, סוריה ולבנון – מתנהל מאבק איתנים שיש ליחס אותו לשסעים הדתיים-אתניים, ולא דווקא לגורמים לאומיים.

מדינות אלה, שגבולותיהם שורטטו בסרגליו השרירותיים של הסכם סייקס-פיקו, חוות פירוק מכאיב לרכיביהן השונים: עלוים, סונים וכורדים מבצרים מעוזיהם בסוריה המתפרקת, הקיטוב העדתי בלבנון מעמיק ועיראק מבותרת לחלקים שונים. מיעוטים החותרים להגדרה עצמית מחודשת הם מסימניו של הזמן החדש במזרח התיכון. "העיון מחדש" בהסכמי סייקס-פיקו מקבל ביטוי מרכזי גם בהתנהלותה של העדה הכורדית, אשר על רקע חולשתו של הממשל המרכזי בעיראק יצרה מדינה דה-פקטו בצפון. היכולת לבלום את פעילות צבא עיראק בשטחם, כמו גם הנהגת פיקוח קפדני על כניסתם של אזרחים ערבים לכורדיסטאן העיראקית, הינם מביטוייה הבולטים של העצמאות בפועל.

בצפון-מזרח סוריה, מקום מושבה של העדה הכורדית הסורית, מקיימים הכורדים פעילות בדלנית. תשתית טריטוריאלית באזורים שנשמטו מאחיזתו של המשטר מהווים בסיס לחתירה לכינונו של מחוז אוטונומי, על פי הדגם של המחוז הכורדי בעיראק. השיח הכורדי משקף את החשיבה המחודשת בעצם הערעור על הגבולות הטריטוריאליים של מדינות הלאום. עשרות בשנים מנעו משטרי המדינות הנוגעות בדבר את השימוש במונח 'כורדיסטאן', ואילו עתה הפך המונח שגור בפייהם של כורדים לתיאור חבל ארץ אחד המורכב ממספר חלקים – צפון, דרום, מערב ומזרח כורדיסטאן, המייצגים בהתאמה את אזורי הכורדים בתורכיה, עיראק, סוריה ואיראן.²

במדינות אחרות כמו לוב ותימן, שחוו גם הן הפלתם של שליטים אוטוקרטיים במהפכות "האביב הערבי", התפתחו תהליכים דומים. בלוב מתחדד הקיטוב בין המחוזות השונים (קירנאיקה, טריפוליטניה ופזאן), כשבתוכם מבקשות קונפדרציות שבטיות לשמר את מעוזי כוחן. בחודש יוני האחרון הוכרזה עצמאות בקירנאיקה, וכך אירע גם בחבל פזאן בחודש ספטמבר. לממשלה בטריפולי, אף שאינה מכירה בהכרזות אלה, אין את היכולת לכפות את ריבונותה עליהם. נכון לעכשיו סובלת לוב מחוסר יציבות מתמשך נוכח פעילותן של מליציות חמושות, המשתלטות על מוקדי מפתח בשטחיה, במיוחד באיזורי הנפט במזרחה של המדינה שהפכו זה מכבר למנוף פוליטי וכלכלי בידי הבדלנים בחבל קירנאיקה.

תימן, חרף ריחוקה הגיאוגרפי, הינה מיקרוקוסמוס של שלל המגמות שצוינו לעיל. בצפונה של המדינה מתנהלת אינתיפאדה שיעית-זידית, ובדרומה מבקשים אינטלקטואלים להתגדר במדינה

² עפרה בנג'ו, "המהפכה הכורדית השקטה: השלכות גיאופוליטיות", צומת המזרח התיכון, כרך 3, גיליון 10 (ספטמבר 2013).

עצמאית במתכונת שהייתה נהוגה עד 1990 (צפון-תימן ודרום תימן). במזרח של הארץ, במחוז חדרמות, מקום מוצאה של משפחת בן-לאדן, קבע ארגון "אל-קאעדה של חצי האי הערבי" את משכנו, ובתווך מנהלים ראשי השבטים הגדולים מקח וממכר פוליטי כדי לשפר את מעמדם.

לעת סיומה של המאה העשרים העלו מחקרים רבים על נס את עמידותה וחוסנה של "המדינה הקשה"³, וציינו את ניצחונה של המדינה הטריטוריאלית במזרח התיכון. גם אם אין המדובר בלאומיות אתנית נוסח אירופה, טענו מחקרים אלה, הרי שנוצקה בהן 'סולידאריות מדינתית' - תוצר של תהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים שעברו החברות במזרח התיכון לאורך המאה העשרים. יצירתן של בריתות אינטרס בין קבוצות אליטה, והשתרבותן של רשתות משפחתיות וחמולתיות למארג החיים הפוליטיים והכלכליים, יצקו תוכן מיוחד ל'סולידאריות' זו וביצרו אותה.⁴

גם ידם הקשה של רודני הברזל, אשר החניקה קולות אחרים, עוררה את הרושם כי עלה בידה של המדינה הקשוחה לכפות תרבות לאומית הדוחקת את מאווייהם וחלומותיהם של קבוצות תת-מדינתיות. עשור הפתיחה של המאה העשרים ואחת, ובמיוחד שלוש השנים שחלפו מאז פרצו מהפכות "האביב הערבי", הציגו מצב שונה לחלוטין והדגישו כי במזרח התיכון זהויות קדם-מדינתיות – עדות, שבטים, מיעוטים דתיים ואתניים וזהויות אזוריות – עמידות וחסינות לאין ערוך מזהויות לאומיות. כפי שקרה לא אחת בהיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון באזורים אלה, מוצא הקיטוב העדתי-דתי ביטוי גם במערכות הפטרונאג' האזורי והבינלאומי. שחקנים בזירה הסורית מבקשים לחזק את כוחם ולבסס את מעמדם, תוך היצמדות לכוח אזורי או בינלאומי. בשעה שבשאר אל-אסד ומחנהו נתמכים בידי רוסיה ואיראן, מושיטים הסעודים, הקטרים והתורכים סיוע לגורמים שונים במחנה המורדים. לבסוף, גורמים אזוריים ובינלאומיים בוחשים אף הם בקלחת הסורית, ובמידה רבה גם בזו העיראקית והלבנונית, ומעמיקים אגב כך את השסעים בתוכן.

מדיניות אמריקנית הססנית והרבה פחות חודרנית, אסרטיביות רוסית וחדירה איטית והדרגתית של סין למערכים הגאופוליטיים של האזור, מייצרים משוואה חדשה להתייחסות בכל הנוגע למעורבות המעצמות במזרח התיכון. במאמרם בנושא "מצב האומה" מציינים החוקרים המצרים כי "ההססנות האמריקנית" (אל-תח'בט אל-אמריכי) הינה מסימני הזמן החדש במזרח התיכון. בשעה שאת השינוי בסדר העדיפויות האמריקני ניתן להסביר בדרכים שונות – "סינדרום עיראק ואפגנסתאן", בעיות כלכלה וחברה מבית, תחזיות המצביעות על צמצום תלותו של המשק האמריקני בעתודות הנפט והגז של המזרח התיכון, ומדיניות המבכרת את דרום-מזרח אסיה כנשוא פעולה על פני המזרח התיכון – הרי שלתוצאותיו השלכה מכרעת על התנהלותה של הגאו-פוליטיקה האזורית בעשורים הבאים.

³ Nazih N. Ayubi, "Conclusion: The 'Strong' the 'Hard' and the 'Fierce'," *Over-stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East* (London: IB Tauris, 1995), pp. 447-459.

⁴ ראו, למשל: Adeed Dawisha and William Zartman (Eds.) *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State* (London: Croom Helm, 1987); Khaldūn Ḥasan Naqīb, *Al-mujtama' wa-al-dawlah fi al-Khalij wa-al-Jazirah al-'arabiyah* (Beirut: Markaz Dirāsāt al-Waḥdah al-'Arabiyah, 1987); Partha Chatterjee, *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in most of the World* (New York: Columbia University Press, 2004).

המדינה שהשכילה לקרוא את השינוי ולהגיב לו באמצעות אסטרטגיה הולמת הייתה הרפובליקה האסלאמית של איראן. הנהגה חדשה, בראשותם של הנשיא חסן רוחאני ושר החוץ מוחמד ג'ואד זריף, ששמה לה למטרה לחלץ את איראן מהתהום הכלכלי שהותיר אחריו הנשיא הקודם, מחמוד אחמדינז'אד, זיהתה היטב את המגמות החדשות ופעלה בהתאם. הססנות אמריקנית בנושא הסורי בספטמבר 2013 והחלטה שלא להפעיל אופציה צבאית שם, הוו עבור איראן הזדמנות נאותה לפתוח במהלך דיפלומטי. איראן, בהנהגתו של רוחאני, הצליחה תוך זמן קצר להיחלץ מבידוד כלכלי-מדיני מאיים ולהפוך לשחקן מחוזר בחוגים איזוריים ובינלאומיים. זאת בלא לספק כל הבטחה ממשית לנסיגה משאיפות הגרעין הצבאי.

מפת המזרח התיכון המוכרת לא יצאה מכלל שימוש, אך בחלק ניכר מהמקרים היא אינה משקפת עוד את המציאות כהווייתה ועלולה להטעות. המזרח התיכון נתון אפוא בעיצומו של שינוי גאו-פוליטי, המחייב הצטיידות בכלי חשיבה חדשים. גם עבור ישראל מציבה "המפה האחרת" אתגר של ממש, וזו תיטיב לעשות אם תאמץ גם היא את כיווני התנועה של ה"מפה האחרת" לשם גיבוש אסטרטגיה הולמת לסביבה הגאו-פוליטית המשתנה.